हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्॥ १ ॥०३२ ॥०१

नु- क्षिप्रम्। इन्द्रस्य- आत्मावरणवशीकरणाख्यबलाधिदैवतस्य परमेश्वरस्य। वीर्याणि- विक्रमकथाः। प्र- प्रकर्षेण। वोचम्- वदामि। यानि। वज्री- वज्रबाहुः। प्रथमानि- प्रथमतया। चकार- अकरोत्। अहिम्- अहिरूपं वृत्रम्। अहन्- अवधीत्। वृत्रः आवरणशक्तिः। आधिभौतिके पर्वते मेघे वा पिहितानां गवां जलानां वा आवारकशक्तिः वृत्रः। आध्यात्मिके तु जडे पिहितचिद्रसस्यावारकशक्तिः पिहितचित्ताधारशक्तिप्रवाहस्य वा। तं वृत्रं बलाधिदेवता इन्द्रः अवधीत्। अनु- अनन्तरम्। अपः- जलानि। ततर्द- हिंसितवान्। उतृदिर् हिंसानादरयोः। पातयामासेति ध्वनिः। आपः श्रुतौ आध्यात्मिकदृष्ट्या चित्तस्य जगतो वा आधारशक्तिप्रवाहः। पर्वतानाम्- गिरीणां जडानां शरीराणां। वक्षणाः- अन्तः पिहिताः प्रवाहशीलाः। अपः- आधारशक्तिप्रवाहभूताः। अभिनत्- बिभेद। प्रावाहयदिति ध्वनिः ॥१॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ १ ॥०३२ ॥०२

पर्वते- जडप्रतीकगिरिम्। शिश्रियाणम्- आश्रितम्। अहिम्- अहिभूतं वृत्रम्। यथा अहिर्बिलस्थः तथा वृत्रः अस्मन्मनसि अन्तर्गते अन्धे तमसि अस्मत्प्रज्ञाविरहितस्थाने वसति। तस्मात् वृत्रस्य अहिरूपकल्पनं युक्तम्। अस्मै- इन्द्राय। त्वष्टा- तनूकरणदेवता। शिल्पदेवता वा। त्वक्षू तनूकरणे।

स्वर्यं- मन्त्रभूतम्। स्वृ शब्दोपतापयोः। वज्रम्- अहिभेदनाय आयुधं। ततक्ष- निर्ममे। धेनवः- गावः। वाश्रा इव- वत्सानिव। आपः- आधारशक्तयः। स्यन्दमानाः- प्रस्रवणसंपन्नाः। अञ्जः- सम्यक्। समुद्रम्- हृदयसमुद्रं प्रति। अव जग्मुः- अगच्छन्॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम्॥ १॥०३२॥०३

वृषायमाणः- वर्षकः। सोमम्- रसम्। अवृणीत- अवृणोत्। सुतस्य- अभिषुतं निष्पन्नं रसम्। त्रिकद्रुकेषु- त्रिस्थानेषु भूर्भुवःसुवर्लोकाख्यमनःप्राणशरीरेषु। अपिबत्- अनुबभूव। मघवा- इन्द्रः। सायकम्- बन्धकम्। षि बन्धने। वज्रम्- स्वमायुधम्। आदत्त- अग्रहीत्। अहीनाम्- बिलस्थाहिवदस्मद्वासनासु अस्मदप्रज्ञास्थाने तमस्यन्धे निवसतां चित्तवृत्तीनां मध्ये। प्रथमजाम्- आद्याम्। अहन्- नाशितवान्॥३॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः।

आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से॥ १॥०३२॥०४

यत्- यदा। इन्द्र। अहीनां प्रथमजाम्। अहन्। उत- अपि च। आत्- अनन्तरम्। मायिनाम्- अतस्मिंस्तद्बुद्धीनाम्। मायाः- अतस्मिंस्तद्बुद्धीः। प्र- प्रकर्षेण। अमिनाः- नाशितवानसि। मीञ् हिंसायाम्। आत्- पश्चात्। सूर्यं- आत्मसूर्यम्। द्याम्- चिदाकाशम्। उषासम्- ज्ञानोदयदेवताम्। जनयन्- प्रकटयन्। तादीत्ना- तदानीम्। शत्रुम्- कमपि वृत्रम्। न विवित्से- न लेभे। विद्लृ लाभे। आधिभौतिके तु मेघभेदनेन जलवृष्टिं कृत्वा तदनन्तरं सूर्यमाकाशं च प्रकाशितवानित्यर्थः॥४॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः॥ १ ॥०३२ ॥०५

वृत्रतरम्- अतिशयेन आवारकम्। वृत्रम्- आत्मावारकं पर्वते गवामपावारकं मेघे सूर्यकिरणानामपामावारकं वा। इन्द्रः। महता। वधेन- हिंसकेन। वज्रेण- स्वायुधेन। व्यंसम्- स्कन्धहीनमकरोत्। कुलिशेन- कुठारेण। विवृक्णा- छिन्नाः। स्कन्धांसीव- वृक्षस्कन्धा इव। वृत्रस्कन्धाः पातिताः। अहिः- अहिरूपो वृत्रः। पृथिव्याः- भूमेः। उपपृक्- सामीप्येन संपृक्तः। शयते- शेते ॥५॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥ १ ॥०३२ ॥०६

अयोद्धेव- अप्रतिद्वन्द्व इव। दुर्मदः- दर्पसंपन्नो वृत्रः। महावीरम्। तुविबाधम्- बहुशत्रुबाधकम्। ऋजीषम्- शत्रूणामपार्जकम्। इन्द्रम्। आ जुह्वे- युद्धाय आजुहाव। अस्य- एतेन इन्द्रेण। वधानाम्- विरचितबाधानाम्। समृतिम्- समूहम्। वृत्रः। नातारीत्- नातरत्। इन्द्रशत्रुः- वृत्रः। रुजानाः- भञ्जतीः। रुजो भङ्गे। वृत्रपातनानन्तरं वृत्रमुल्लङ्घ्य गच्छतीरपः। सं पिपिषे- सम्यक् पिपेष। पिष्लृ संचूर्णने। चित्तबलेन आत्मावरणभेदनान्तरमपि तस्य पौनःपुन्येन आत्मावरणे यत्न उच्यतेऽत्र। पुनः पुनः आधारशक्तिप्रवाहहिंसायै स्थिता भवत्यावरणशक्तिरिति भावः ॥६॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।

वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः॥ १ ॥०३२ ॥०७

यथा। वध्रिः- पौरुषरहितः। वृष्णः- पौरुषयुक्तस्य। प्रतिमानम्- साम्यम्। बुभूषन्- प्राप्तुमिच्छन्। युद्धे सङ्गतस्तथा। अपादहस्तः- युद्धे छिन्नपादहस्तः। इन्द्रम्- इन्द्रं प्रति। अपृतन्यत्- पुनर्युद्धमैच्छत्। अस्य- एतस्य वृत्रस्य। सानौ- जडप्रतीकगिरिसानौ। अधि- उपरि। वज्रम्- स्वशक्तिभूतं स्वमायुधम्। आ जघान- क्षिप्त्वा हिंसितवान्। पुरुत्रा- बहुधा। व्यस्तः- विशेषेण क्षिप्तः। असु क्षेपणे। वृत्रः। अशयत्- पतित्वा शेते ॥७॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव॥ १ ॥०३२ ॥०८

भिन्नम्- प्रभिन्नम्। नदं न- नदमिव स्थितम्। आपः- आधारशक्तिप्रवाहाः। मनः- चित्तं। रुहाणाः- आरोहन्त्यः। अमुया- अमुष्यां भूम्याम्। शयानम्- पातितम्। अति- अतिक्रम्य। यन्ति- गच्छन्ति। याः- या अपः आधारशक्तीः। पुरा। अहिः- चित्तबिलस्थः। वृत्रः- आवरणभूतः। महिना- स्वबलेन। पर्यतिष्ठत्- पर्यवारयत्। तासाम्- आसामपाम्। चित्- एव। पत्सुतःशीः- पादस्याधः शयानः। बभूव। या आवरणशक्तिः इन्द्राख्यबलोद्द्योतनपूर्वं आधारशक्तिप्रवाहं चिद्रश्मीन् वा प्रापणनिरोधिकाऽभवत् सा एवेदानीं इन्द्राख्यबलबाधिता स्वस्वरूपनिरोधकाख्यशक्तिं हित्वा आधारशक्तिप्रवाहमाश्रिता तदीया तदुपलब्धिस्थाना सती तत्सेवां कुर्वत्यस्तीति भावः ॥८॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः॥ १ ॥०३२ ॥०९

वृत्रपुत्रा- वृत्रमाता दितिः। खण्डप्रकृतिः खण्डितदृष्टिर्वा। नीचावया- पातिता। अभवत्- बभूव। अस्याः- दितेः खण्डप्रकृतेः। अव- अधः। आवरणशक्तेः वृत्रस्य। उपरि। इन्द्रः- बलाधिदैवतम्।

वधः- स्वायुधं वज्रम्। जभार- प्रहृतवत्। सूः- वृत्रमाता दितिः खण्डप्रकृतिः। उत्तरा- उपरि। पुत्रः- अस्याः सूनुर्वृत्रः। आवरणशक्तिः। अधरः- अधः। आसीत्। उभौ अपां चरणयोः पातितौ। दानुः- अवखण्डनं कुर्वती। दो अवखण्डने। वृत्रमाता खण्डप्रकृतिर्दितिः। सहवत्सा- वत्सयुक्ता। धेनुः- गौः। न- इव। शये- शेते। या खण्डितदृष्टिः आत्मप्राप्त्यै इन्द्राख्यचित्तबलाविष्कारपूर्वं चित्ताधारशक्तिप्रवाहप्राप्त्यै आत्मप्राप्त्यै वा विघ्नाय अभवत् सैव इदानीं इन्द्राख्यबलाविष्कारानन्तरं चित्ताधारशक्तिप्रवाहमाश्रयन्ती व्यवहारे शोभनाय प्रवृत्ताभवदिति भावः। आत्मज्ञानप्राप्त्यनन्तरं आत्माश्रिता आवरणशक्तिर्यथा स्वस्वरूपभूतरोधकत्वं हित्वा आत्मन उपलब्धिस्थानं भवति तथा खण्डितप्रकृतिः खण्डितदृष्टिर्वा आत्माश्रिता आधारशक्तिप्रवाहाश्रिता वा भूत्वा व्यवहारे जनानां शोभनप्राप्त्यै सहकारिणी भवति ॥९॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम्।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः॥ १ ॥०३२ ॥१०

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम्- अतिशयेन प्रवहन्तीनामिति भावः। काष्ठानाम्- अपाम्। मध्ये। वृत्रस्य- आवरणशक्तेः। निण्यम्- गुप्तम्। शरीरम्। निहितम्। आपः- चित्ताधारशक्तिप्रवाहास्तु। वि- विशेषेण निर्भयेन। चरन्ति। इन्द्रशत्रुः- इन्द्रशत्रोरात्मा तु। दीर्घं तमः- दीर्घे तमसि। आशयत्- पपात। आवरणशक्तेरात्मा स्वरूपं वा रोधकशक्तिः। तद्गतम्। तत्पातितम्। इदानीं केवलं तस्याः शरीरमेव अपामाश्रितमभूत्। शरीरं तु केवलमुपाधिमात्रम्। न तु रोधकम्। सा उपाधिरिदानीं रोधकशक्तिं विहाय आत्मनः आधारशक्तिप्रवाहस्य उपलब्धिस्थानमभवदिति भावः ॥१०॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार॥ १ ॥०३२ ॥११

पणिना- वाणिज्यभावेन। पणं वाणिज्यम्। पण व्यवहारे। सर्वस्य जगतो वाणिज्यदृष्ट्यैव द्रष्टुः पणिरिति नाम। सततं धनसंपादनमतेः पणिरिति नाम। गाव इव- आत्मसूर्यस्य चिद्रश्मयो निरुद्धा इव। दासपत्नीः- स्वतः दिवोदासानां पत्न्यः। दासा द्विविधाः श्रुतौ। दिवोदासा वृत्रदासा इति। दिवोदासाः द्योतनशक्तीनां परिचारिण्यः शक्तयः परिचारका मनुष्या वा। वृत्रदासाः आवरणशक्तिपरिचारिण्यः शक्तयः परिचारका मनुष्या वा। प्रकरणमनुसृत्य व्याख्येयम् । अत्र दिवोदासा उच्यन्ते। किन्तु। निरुद्धाः- जडप्रतीकगिरौ वृत्रनिरुद्धाः। अहिगोपाः- वृत्रगुप्ताः। आपः- चित्ताधारशक्तिप्रवाहाः अतिष्ठन्- गतिनिवृत्तिं प्राप्नुवन्। यत्। अपाम्। बिलम्। अपिहितम्- वृत्रबद्धम्। आसीत्- अभवत्। वृत्रम्- आवरणशक्तिम्। जघन्वान्- हत्वा। तत्- बिलम्। अप ववार- अपावृतं चकार ॥११ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून्॥ १ ॥०३२ ॥१२

इन्द्र। यत्- यस्मात् कारणात्। त्वा- त्वम्। सृके- वज्रेण। सृकशब्दो वज्रनामसु पठितः। एकः- अद्वितीयः। देवः। वृत्रम्- आवारकम्। प्रत्यहन्- अहनत्। तत्- तस्मात् कारणात्। अश्व्यः- प्राणसम्बन्धी। अश्वः श्रुतौ प्राणस्य प्रतीकः। वारः- श्रेष्ठः सन्। वर एव वारः। गाः- पिहिता गाः। अजयः- जितवान्। बन्धनाद्विमोचितवान्। सोमम्- पिहितं रसमपि। शूर- समर्थ। अजयः- विमुक्तवान्। सर्तवे- प्रवाहाय। सप्त सिन्धून्- भूरादिषु सप्तसु धामसु प्रवाहशीला जीवाधारशक्तीः। सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेत इति श्रुतेः सप्त सिन्धवः सप्तलोकमूलशक्तिधारा इति ज्ञायन्ते। विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्निति श्रुतेश्च। अवासृजः- मुमोचिथ ॥१२ ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च।

इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये॥ १ ॥०३२ ॥१३

अस्मै- इन्द्राय। विद्युत्- वृत्रसृष्टमायुधम्। न सिषेध- न प्राप। षिधु गत्याम्। न तन्यतुः- न गर्जनम्। यां मिहम्- यां वृष्टिम्। अकिरत्- वृत्रः चिक्षेप सापि। ह्रादुनिम्- यामशनिं क्षिप्तवान् सापि। न सिषेध। इन्द्रश्च- परमेश्वरश्च। अहिश्च- वृत्रश्च। यत्- यदा। युयुधाते- युद्धं चक्रतुः। तदा। उत- अपि च। मघवा- इन्द्रः। अपरीभ्यः- वृत्रप्रेरितापरशक्तीरपि। वि- विशेषेण। जिग्ये- अजयत् ॥१३॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि॥ १ ॥०३२ ॥१४

अहेः- वृत्रस्य। यातारम्- हन्तारम्। कम्- त्वदन्यं कम्। अपश्यः- ददर्शिथ। कमपि न अपश्य इति भावः। त्वदन्यः को वृत्रवधसमर्थ इति भावः। यत्- यस्मिन् काले। जघ्नुषः- वृत्रं पातितवतः। ते- भवतः। हृदि- हृदये। अभीः- अभयम्। नञस्तद्विरोधित्वाद्धैर्यमिति भावः। अगच्छत्- विवेश। नव च नवतिं च स्रवन्तीः- प्रवाहवतीः बहुनदीः। आधारभूतशक्तिप्रवाहान्। रजांसि- लोकानपि। श्येनः- विमुक्तः। पक्षी सुपर्णः श्येनो वा विमुक्तेः प्रतीकः। न भीतः- वृत्रभयं त्यक्त्वा। अतरः- तीर्णवान्। आवरणशक्तिरेव उपासकस्य रोधिका भवति। यदा तद्भेदनं भवति तदा भयहानिः साधारणशक्तिभ्यः सर्वलोकेभ्यो विमुक्तिश्च भवतीति भावः ॥१४॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव॥ १ ॥०३२ ॥१५

वज्रबाहुः। इन्द्रः। यातः- सुमार्गे गच्छतः उपासकस्य। अवसितस्य- पर्यवसितस्य चित्ताधारशक्तिप्रवाहस्य। शमस्य- मार्गभूतस्य इन्द्रियशमनस्य। शृङ्गिणः- प्राप्यस्य उत्कृष्टस्थानस्य परमतात्पर्यभूतस्यात्मनः। राजा- पालक इत्यर्थः। स राजा। चर्षणीनाम्- मनुष्याणां मध्ये हृदये वा। बलभूतः। क्षयति- वसति। ता- तानि सर्वाणि। नेमिः- रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः। आरान्- नाभौ। न- इव। इन्द्रम्- परमेश्वरम्। परि- परितः। बभूव- अभवन्॥१५॥